

Oma ja võõras loomulik keel

Priit Põhjala

ppohjala@ut.ee

1. Sissejuhatus

Loomuliku keele olemuse rohked selgitamispüüded on ühtviisi tõestanud vaid seda, et tegemist on väga keeruka ja paradoksaalse fenomeniga, millele viitavad ka Algirdas Julien Greimas ja Joseph Courtés: “Me nimetame loomulikuks keeleks teatud makrosemiootilist süsteemi, mille olemus, kuigi endastmõistetav oma avaldumises, ei ole kergesti määratletav” (Greimas ja Courtés 1979: 169). Üks probleeme on loomuliku keele omasuse küsimus, mida autor käesolevas artiklis valgustada püüab, analüüsides kõrvutavalt erinevaid lingvistilisi ja semiootilisi teooriaid. Miks suhtub inimene loomulikkude keelde nii endastmõistetavalt ja peab seda millekski ilmselt omaseks? Kui omane või võõras (*resp* loomulik või mitteloomulik) on see inimesele tegelikult? Miks üldse nimetatakse loomulikkude keelt loomulikuks?

Antud küsimusi on võimalik käsitleda mitmest erinevast aspektist. Esiteks saab võtta vaatluse alla mõne konkreetse loomuliku keele (*langue*) koos selle kasutajatega. Säärasel juhul peaksime vaatlema keelt individuaalse ja rahvusliku identiteedi loojana, keele hierarhilist suhet muude keeltega (diglossia ja polüglossia) ning keelesiseseid ‘oma’ ja ‘võõra’ suhteid, mis avalduvad kõige ilmsemalt leksika tasandil. Teiseks saab vaadelda loomulikkude keelt üldiselt (*langage*) ja küsida selle loomulikkuse kohta kogu inimkonna jaoks. Alljärgnev arutelu keskendub just viimasele.

2. *Physis* ja *thesis*

Loomuliku keele olemus huvitas sügavalt juba antiikaja mõtlejaid, kelle väitlus põhines suuresti fundamentaalsel opositsioonil loodus–kultuur (loodus–konventsioon, *physis–thesis*). Keelt püüti neist ühe valda paigutada peamiselt vormi ja tähenduse suhete üle polemiseerides, kusjuures see klassikaline vastuolu kandus ka keskaja keelefilosoofiasse ning sai tuntuks konfliktina nominalistide ja realistide vahel. Päris ühese ja argumenteeritud tulemuseni ei jõudnud keegi minevikuski. Demokritos rõhutas küll sõna foneetilise vormi ja tähenduse ilmseid loomulikke seoseid, kuid ei välistanud ka kokkuleppelisust. Nõnda võib Demokritose teesi “sõna on asja vari” tõlgendada nii *physist* kui ka *thesist* toetavalt (esimesel juhul on sõna asja tõene vari, peegeldus; teisel juhul aga vari taunitavas mõttes, valekujutis; vt Grinzer 1994).

Oma dialoogis “Kratylos” asetab Platon vastamisi Kratylose ja Hermogenese; esimene näeb põhjuslikku seost sõnade vormi ja tähenduse vahel, teine aga vaidleb talle vastu. Polaarseid seisukohti püüab integreerida Sokrates, diskussiooni kolmas osaline. Üldiselt võibki kinnitada, et Platon ei vaadelnud opositsiooni *physis–thesis* keele tasandil antiteetilisena, vaid komplementaarsena, käsitledes sõnu asjade imitatsioonidena (*mimemata*), mis ei ole päris sarnased, aga ka mitte täiesti meelevaldsed või tehislikud. Niisiis oli mimeesiteooria põhimist dihhotoomiat pehmendav mediaator (Grinzer 1994).

Ka loomuliku keele konventsionaalsuse pooldajana tuntud Aristoteles ei suutnud päriselt eitada teatud sõnade osalist looduslikku põhjendatust, mistõttu võib öelda, et klassikaline tervikkontseptsioon pidas keelemärki loodusliku objekti põhjendatud peegelduseks, mida tõlgendatakse inimhõimuse (konventsionaalsest) spetsiifikast lähtuvalt (Grinzer 1994).

Kaasaegne keeleteadus leiab, et mõnede keeleüksuste puhul on vormi ja tähenduse seos põhjendatum, teiste puhul konventsionaalsem. Näiteks onomatopoeetilisi sõnu peetakse osaliselt motiveerituteks, sest need püüavad võimalikult loomutruult artikuleerida looduslikke helisid. Ometi pole seegi päris õige, sest helide matkimiseks kasutavad inimesed keelesüsteemi

diskreetseid foneeme, mille seostamise seadused on keeleti isesugused. Seetõttu ütleb eestlane “auh-auh”, venelane “gav-gav”, sakslane “wau-wau” ja hiinlane “wang-wang” – seda isegi juhul, kui kõik püüavad järgi teha ühte ja sama koera.

Samuti arvatakse, et kõik keelemärgid ei ole puhtad sümbolid (st meelevaldselt seostatud). Näiteks saab deiktilisi sõnu (*eile, siin, tema*) vaadelda indeksiaalsetena, sest nende seos õige tähendusega on vahetu ning selgub alles reaalses kontekstis. Indeksiaalne seos valitseb ka inimese päritolu, füüsilise seisundi, haridustaseme ja aktsendi vahel: viimane lubab teha järeldusi esimeste kohta. Nii saame me keelelistest omapäradest aru, kas adressant on saare- või mandriestlane, purjus või kaine.

Edasi heidamegi pilgu sellele, kuidas suhtub käsitletavatesse probleemidesse kaasaegne teadus.

3. Loomulik keel kui sotsiaalne fenomen

Levinud on seisukoht, et loomulik keel ei ole kaasasündinud, vaid õpitav ja õpetatav. “Keele, sealhulgas ka emakeele valdamine on alati õppimise tulemus,” ütleb Juri Lotman (2004 [1973]: 11). Seda väidet kinnitavad ekstreemsed situatsioonid, näiteks inimlapse üleskasvamine ahvide või huntide juures, mille tulemusena laps ei oska loomulikku keelt. Need motiivid on populaarsed ilukirjanduses, kuid sarnaseid näiteid aktsepteerib ka teadus (vt Leontjev 1980: 8). Inimese positsioonilt normaalseks peetavas olukorras omandab laps ümbritsevate institutsioonide, näiteks perekonna mõjul loomuliku keele juba väga varases eas ja täiendab sellega ümberkäimise oskust pidevalt. Loomuliku keele pädevus on inimühiskonnas primaarne sotsiaalne oskus ning selle omandamisprotsess on endastmõistetav ja peaaegu märkamatu. Loomulik keel on kui Suur Harjumus ja see võib olla üks põhjuseid, miks see tundub nii omase ja antuna.

Erandlikult püüab loomulikust keelest kui vähemalt osaliselt kaasasündinud väärtusest kõnelda generatiivse grammatika looja Noam Chomsky (1986). Ta väidab, et osa keeleregleid on geneetiliselt päritud; vastasel juhul ei õpiks lapsed nii kiiresti rääkima. Need, keele süvastruktuuri

väga üldised reeglid, kattuvad kõikides maailma keeltes, mistõttu Chomsky nimetab seda sünnipärasest reeglitekogu universaalgrammatikaks. Sellele pole siiski piisavalt tõestust ja aju keeleorganit või spetsiifilist geeni ei ole siiani suudetud avastada. Inimesel on küll kaasasündinud potentsiaalne keelevõime, ent selle rakendamiseks, keele enda kasutamiseks, läheb vaja sotsiaalset sisendit, õppimist ja õpetamist. Selles mõttes tuleb loomulik keel väljastpoolt ja saab sisemiseks kogemuse kaudu.

Ideaalpildis, oletuslikus “keeletus” olukorras, ei mõjuta loomuliku keele oskus inimese kui bioloogilise liigi vajadusi. Elu säilitamiseks ja jätkamiseks tarvilik suhtlemine oleks teostatav ka lihtsamate kommunikatiivsete süsteemide abil, mis koosnevad näiteks taktilistest märkidest, kineemidest või loomuliku keele foneemideks ülenemata helidest. Väljakujunenud sotsiaalne kontekst muudab probleemiasetust sel määral, et loomuliku keele oskus determineerib ja suunab ka rohkete füsioloogiliste vajaduste rahuldamist. Ent see ei ole nõnda algupäraselt.

Eelnevat arvesse võttes ei tohiks täiendit “loomulik” keele puhul mõista paralleelkontseptina looduslikule, bioloogiliselt omasele, loomuldas antule või ürgsele. (Nüüd on vaja ka täpsustada – kui me vaatleme mõnda konkreetset keelekasutuse juhtumit (saussure’likus paradigmas *parole*), mitte üldist keeletegevust (*langage*), on keelel bioloogilise aspektiga nii mõndagi pistmist: eeldab ju selle rakendamine ükskõik millisel kujul alati teatavaid füüsilisi pingutusi. Verbaalse kõne puhul kasutame kuulmis- ja kõneorganeid, kirjaliku kõne puhul kätt ja silmi, mõlemal juhul aga aju ja närvisüsteemi.) Tundub, et loomuliku keele omasus ei ole niivõrd bioloogiline, kuivõrd sotsiaalne ning ajaloolis–ühiskondlikust reglementeeritusest tingitud. Keel on ajaloo kood, ütleb Lotman (2001 [1992]: 13), ja ajaloolisuse aspekt mängib loomulikkuse loomisel tähtsat rolli.

Sarnased asjaolud ilmnevad ka Ferdinand de Saussure’i bilateraalsest keelemärgist kõneldes. Selle kahe osapoole – tähistaja (helimustri) ja tähistatava (kontsepti) – seos on ühelt poolt arbitraarne, teisalt aga obligatoorne. Kord fikseerunud kombinatsiooni pole enam võimalik tahtlikult muuta (Ivič 1969: 132). Arbitraarsuse all mõtlebki Saussure pigem keelemärgi motiveerimatust, mitte seda, et inimene võib sellega suvaliselt ümber käia.

Suvaliste poolte lahutamatus tingib kaugeleulatuv traditsioon ja ühiskondliku reglementeerituse aste. Keelemärgid on sotsiaalselt kristalliseerunud. Kui me kasutame laialt levinud metafoori tähistajast ja tähistatavast kui ühe paberilehe kahest poolest, siis mõistame, et nende eraldamine oleks tõesti keeruline – eks proovige paberilehte pikuti pooleks teha (vt Saussure 1998 [1916]: 66–74).

“Minu põhiline eesmärk oli mõista (või kirjeldada), kuidas ühiskond toodab stereotüüpe (kunstlikkuse tipp), mida ta seejärel kasutab kui kaasasündinud tähendusi (loomupärasuse tipp),” on ühes loengus öelnud Roland Barthes (2002 [1968]: 159), püüdes põhjendada oma ambitsiooni tegelda märgiteadusega. See ütlus on siinkohal paslik ka loomulikku keelt iseloomustama.

4. Loomulik keel kui semiootiline matriits

Loomuliku keele palet aitab selgemini vaadelda selle võrdlus teiste märgisüsteemidega. Alljärgnevas näeme, et ühest küljest võib säärane kõrvutamine loomuliku keele omasuse kinnitamisel üsna viljakaks osutada, teisalt aga mitte.

Inimese poolt kasutatavate muude kommunikatsioonisüsteemide, näiteks kunstlike ja poolkunstlike keelte (morse, volapük, esperanto, sanskrit) ülesehitus toetub tavapäraselt loomuliku keele hierarhiaprintsiibile, diskreetsusele ja teistele seaduspärasustele. Esperanto baseerub romaani, germaani ja slaavi keelte tüvedel ning loomuliku keele grammatikal (Dulitšenko 2004: 117–137). Loomulik keel on esmaseks aluseks ka salakeelte dešifreerimisel. Veelgi kaugemale minnes võib öelda, et loomuliku keele seaduste järgi ehitub üles kogu inimkultuur – väide, mida toetab Lotmani modelleerivate süsteemide idee. Primaarsed modelleerivad süsteemid on tavalisemad semiootilised struktuurid, näiteks sümptomid ja liiklusemärgid, eelkõige aga “selle kihi kohal kõrguv” loomulike keelte süsteem. Sekundaarsed modelleerivad süsteemid on kunst, rituaalid, mütoloogia, rahvuskultuurid jms (Lotman 1990a: 3–4). Viimased tuginevad esimesele. Samuti on primaarsed süsteemid palju kättesaadavamad, sest loomulikus keeles kõnelda oskavaid

inimesi on kahtlemata märksa rohkem kui neid, kes oskavad maalida, skulptuure vormida või osavalt müüte pajatada. Eelnenu põhjal on loomulik keel inimesele tõepoolest loomulikum ja omasem kui paljud muud märgisüsteemid, mida ta kasutab.

Thomas A. Sebeok (1991: 328) sõnastab ülaltoodu järgnevalt: “Lühidalt öeldes on loomulik keel primaarne või põhiline infrastruktuur kõigile muudele (inimesega seotud) märgisüsteemidele; viimased – nagu müüt või religioon – on esimesele ehituvad superstruktuurid.” Samas seob ta kultuurisemiootika teooria biosemiootika terminitega ja pakub primaarse modelleeriva süsteemina välja mitteverbaalse mudeli: nii inimese kui ka kõikide teiste elusolendite tajumaailma, mis eelneb inimese loomulikule keelele. Viimane nihkub seega sekundaarseks ja kultuur kõige avaramas tähenduses tertsiarseks modelleerivaks süsteemiks. Säärane kolmene määratlus püüab väljuda antropotsentristlikust paradigmast ja asetab inimese laiemasse konteksti, kokku kogu elusloodusega. See näitab, et kuigi loomulik keel on meile omasem paljudest muudest märgisüsteemidest, ei ole ta *kõige* omasem maailma mudeldamise tööriist.

Lotmani modelleerivate süsteemide teooriat näib toetavat Émile Benveniste, kes oma “Keele semioloogias” ütleb, et keelel on märkide süsteemis väga eriline funktsioon. Nimelt “kõik semiootilised allsüsteemid ühiskonna sees on loogiliselt võetuna keele interpreteeritavad, kuna nad paiknevad ühiskonnas ja ühiskonda interpreteerib keel” (Benveniste 1969: 10). Ta leiab, et kunsti tähenduslikkus pole kunagi identselt konventsionaalne ning tähenduslikud seosed kunstis on arvuliselt piiramata ja olemuselt etteaimamatud. Keele tähenduslikkus on seevastu laialdaselt kokkuleppeline ja institutsionaliseeritud, mis tagabki kogu kultuuri võimalikkuse (Samas, 129). Selline mõttekäik annab Benveniste’ile põhjust nimetada keelt “semiootiliseks matriitsiks” ja “modelleerivaks struktuuriks, millest teised struktuurid reprodutseerivad tegevuse jooned ja viisi” (Samas, 132). Ühest küljest toetub ülejäänud märgisüsteemide loome keelele, teisalt kasutame me keelt ka nende järgnevaks tõlgendamiseks. Seda kinnitab ka Louis Hjelmslev (1961 [1943]: 109), kes kirjeldab loomulikku keelt semiootikana, millesse on võimalik tõlkida kõiki teisi semiootikaid.

Loomuliku keele ülemuslikkuse ja suurema loomulikkuse võrdluses sekundaarsete märgisüsteemidega määrab ka asjaolu, et kui viimased on sageli loodud ühe inimese poolt, kes formuleerib toimivad reeglid mingil määral ise, siis loomuliku keele juures ei saa kõnelda ainuisikulisest autorist. Loomuliku keele keerukas (kuigi samas üliökonoomne) süsteem on kujunenud pika aja jooksul, areneb jätkuvalt ja on oma arengus indiviidiülene. Viimasest küljest põhjendavad loomuliku keele loomulikkust ka Greimas ja Courtés (1979: 169): “Terminiga “loomulik” täpsustatud keel peaks vastanduma “kunstlikele” keeltele selles mõttes, et esimene karakteriseerib “inimloomust” ja on oma kasutajate ülene.” Fred Karlssoni sõnul tähendab “loomulik” ennekõike seda, et “keeled on tekkinud ja arenenud loomulikult teel sadade tuhandete aastate vältel” (Karlsson 2002: 16). Loomulik keel ei ole midagi kujundatud, vaid isekujunev, kusjuures isegi teatava piirini vajalik sihilik keelekorraldus ei saa eitada või allutada loomuliku keele “metsikuse” seadusi. Isekujunev tundub aga alati omasem sellest, mida püütakse teadlikult, vägivaldselt ja ebaloomulikult suunata. Taas oleme jõudnud loomuliku keele ajaloolise ja sotsiaalse kristallisatsioonini, mis muudavad keele millekski omaseks, kuid ühtlasi determineerivad üksikisiku võimet keelt mõjutada.

Loomuliku keele omasust ja loomulikkust õigustab asjaolu, et see on omane ainult inimesele. John Deely (1991: 542), kes käsitleb zoo- ja antroposemioosi erinevusi, põhjendab loomuliku keele kasutamise võimet inimese võimega teadvustada (keele)märkide märgilist olemust. Ka muud elusorganismid kasutavad märke ja kommunikatiivseid märgisüsteeme, kuid nende jaoks on tähistaja tähistatavaga alati põhjuslikult seotud, mistõttu arbitraarsete keelemärkide loome ei tule kõne alla. Ka Lotman (2001 [1992]: 46) nendib, et “sõna lahutamine asjast on piir, mis loob kuristiku inimese ja ülejäänud loomariigi vahele”. Seetõttu tundub põhjendatud, et me loomulikku keelt just inimesele omaseks ja loomulikuks peame.

5. Kokkuvõte

Loomuliku ja mitteloomuliku, ‘oma’ ja ‘võõra’ probleem on alati relatiivne ning sõltub tõlgenduspunktist. Nõnda on ka loomuliku keelega, mida inimene

selle mitmete tunnuste tõttu — üldjuhul märkamatu omandamine, ajalooline ja sotsiaalne kristallisatsioon, semiootiline domineerimine, tunnuslik ainult inimliigile — põhjendatult nimetab loomulikuks ja tajub omasena. Selle vastu kõneleb tõik, et loomuliku keele bioloogiline kaasasündivus on teema, mis on seniajani suhteliselt selgusetu. Keele käsitlemine sekundaarse modelleeriva süsteemina püüab tõestada sedagi, et on loomulikust keelest esmasemaid ja loomulikumaid kommunikatsioonivahendeid. Need on küsimused, millele vastamiseks tuleb ühendada nii humanitaaria (lingvistika, filosoofia) kui ka reaalia (psühhobioloogia jm) vahendid.

Loomuliku keele omasuse ja loomulikkuse probleemi, nagu kõik teisedki teaduslikud küsimused, saab muidugi taandada terminoloogiliseks. Kui me soovime vältida arutlusi antud dilemma ümber või püüame oma kirjelduskeelega väljuda antropotsentristlikust paradigmat, võime täiendi “loomulik” lihtsalt kõrvale heita. Ometi pole see nii lihtne. Lotmani (1990b [1972]: 47) sõnul on loomulik keel termini “keel” tavakasutusega samatähenduslik mõiste. Argimõtlemine ei vajagi keele puhul tavaliselt täiendeid, kuid metatasandil on täpsustus hädavajalik, sest siin laieneb kõnealuse sõna tähendus- ja kasutussfäär märgatavalt. Näiteks semiootik opereerib ka taoliste oskuskeelenditega nagu ‘filmikeel’, ‘muusikakeel’, ‘tehiskeel’, ‘kehakeel’ jms. Termin “loomulik keel” on ise aga sama kinnistunud nagu referent, millele ta viitab. Sellel, kes tahab rõhutada loomuliku keele loomulikkuse ja omasuse relatiivsust, jääb praegu õigus asetada täiend jutumärkidesse või juhtida sellele probleemile rõhutatud tähelepanu, nagu püüdis teha ka käesolev artikkel.

Kasutatud kirjandus

- Barthes, Roland 2002 [1968]. Autori surm. — *Valik kirjandusteoreetilisi esseid*. Tallinn: Varrak.
- Benveniste, Émile 1969. Sémiologie de la langage. *Semiotica* 1(1): 1–12 ja 1(2): 127–135.
- Chomsky, Noam 1986. *Knowledge of Language: Its Nature, Origin and Use*. New York: Praeger.

- Deely, John 1991. Modeling anthroposemiosis. — M. Anderson and F. Merrell (eds.), *On Semiotic Modeling*. Berlin: Mouton de Gruyter: 525–593.
- Dulitsenko, Aleksandr 2004. *Maailmakeele otsinguil ehk interlingvistika kõigile*. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Greimas, Algirdas Julien ja Joseph Courtés 1979. *Semiotics and Language. An Analytical Dictionary*. Bloomington: Indiana University Press.
- Grinzer, Nikolay P. 1994. Constructions of the Past. The Classical Nature–Convention Opposition. A Contemporary Perspective. — S. Grgas and S. E. Larsen (eds.), *The Construction of Nature. A Discursive Strategy in Modern European Thought*. Odense: Odense University Press.
- Hjelmslev, Louis 1961 [1943]. *Prolegomena to a Theory of Language*. Bloomington: Indiana University Press.
- Ivič, Milka 1969. *Keeleteaduse põhisuunad*. Tartu: Tartu Riiklik Ülikool.
- Karlsson, Fred 2002. *Üldkeeleteadus*. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.
- Leontjev, Aleksei 1980. *Mis on keel?* Tallinn: Valgus.
- Lotman, Juri 1990a. Eessõna eestikeelsele väljaandele. — *Kultuurisemiootika. Tekst – kirjandus – kultuur*. Tallinn: Olion, 3–6.
- 1990b [1972]. Keel kui kirjanduse materjal. — *Kultuurisemiootika. Tekst – kirjandus – kultuur*. Tallinn: Olion, 43–49.
- 2001 [1992]. *Kultuur ja plahvatus*. Tallinn: Varrak.
- 2004 [1973]. *Filmisemiootika*. Tallinn: Varrak.
- Saussure, Ferdinand de 1998 [1916]. *Course in General Linguistics*. London: Duckworth.
- Sebeok, Thomas A. 1991. In what sense is language a ‘primary modeling system’? — M. Anderson and F. Merrell (eds.), *On Semiotic Modeling*. Berlin: Mouton de Gruyter: 327–339.

How natural is natural language?

This paper examines the characteristics of natural languages (*langage*) and tries to shed some light on the following questions: Why do people perceive natural language as something inherent? How natural or unnatural natural language actually is? Why natural language is called natural?

On the one hand, perceiving natural language as natural and inherent is justified with a reference to its historic and social crystallisation, the 'unnoticeable' and partly naturalised process of language acquisition and its superiority in relation to other human sign systems. The fact that natural language is peculiar only to humans also bears some importance. On the other hand, the question whether natural language is inborn or not, remains uncertain. There is a tendency in modern semiotics to consider natural language as the secondary rather than the primary modelling system.

The naturalness or unnaturalness of natural language is a relative problem. When we use the term 'natural' together with the term 'language', we remain within the anthropocentric paradigm. However, we cannot easily give up this attribute, as it is strongly fixed and in scientific discourse it is necessary to distinguish natural language from other languages of culture.